

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NAİBƏ ELXAN QIZI CAMALZADƏ

1996-CI İL ALMAN ORFOQRAFİYASI İSLAHATI
VƏ ALMAN ORFOQRAFİYASININ PROBLEMLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponətlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Minaxanım Əfqan qızı Hacıyeva

Aparıcı təşkilat: Bakı Slayyan Universitetinin Alman dili və Ümumi
və rus dilçiliyi kafedraları

Müdafiə 29 /05/ 2015-ci ildə saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəh., Rəşid Behbudov küç., 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Sivil cəmiyyətdə yaşayan insanların həyatını yazısız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Yazı cəmiyyətin bütün sahələrində əsrlər boyu vacib ünsiyyət vasitəsi olub və olaraq qalmaqdadır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə yazı da özünün ali formalarına doğru inkişaf edir.

Keçmiş dövrlərdə məlumatların ötürülməsi, ixtiraların nəsil-dən-nəslə keçməsi, tarixi faktların bugünədək qorunub saxlanılması, eləcə də müasir dövrdə elmin müxtəlif sahələrində aparılan araşdırmaların mənbəyi olan əsərlərin hamısı yazının məhsulu hesab olunur. Qədim dövrdə ibtidai insanlar məlumatları piktoqramlarla ötürüdülsə, elm və texnikanın inkişaf etdiyi müasir cəmiyyətdə yaşayan insanlar fonografik yazıdan istifadə etməklə əcdadlarından fərqlənirlər. “Fonografik yazı müəyyən dilin səs sistemini yazıda əks etdirmək üçün müvafiq ardıcılıqla düzülmüş qrafik işarələrdir. Bu zaman dilin hər bir fonemi yazıda bir qrafik işarə (qrafem) ilə verilir.”¹

Qədim yazı tarixinə malik olan alman xalqı da zaman-zaman orfoqrafiya normalarının tənzimlənməsi və yenilənməsilə bağlı problemlər yaşayır.

Almaniyada orfoqrafik müzakirələrin müəyyənləşdirdiyi konflikt iki fərqli baxış və təcrübəyə əsaslanıb: latın yazı sisteminə uyğunlaşma, dil dəyişikliyinə çətin uyğunlaşma. Bu baxışlar müəyyən normaya düşənədək bəzi çatışmazlıqları özündə ehtiva etmişdir.²

1901-ci il alman orfoqrafiyasının kodlaşdırılması ili hesab olunur. Alman orfoqrafiyasının həmin ildən bəri inkişafına nəzər saldıqda K.Dudenin tərtib etdiyi orfoqrafik lüğətdən sonra (1880) yazı qaydalarının daha da çətinləşdiyi nəzərə çarpır.

Aparılan müzakirələr zamanı artıq K.Dudenin orfoqrafiya qaydaları yazını çətinləşdirən amillər hesab olunurdu və dəbdən düşmüş sayılırdı. Orfoqrafiya qaydalarındakı belə çətinliklər artıq alman orfoqrafiyasının bütün sahələr üzrə yeni nizamnaməsinin işlənməsinə böyük ehtiyacın olduğuna siqnal idi.³

¹ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I. Bakı: Təhsil, 2005, s. 75.

² Neriüs D. Probleme der geschriebenen Sprache. Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform: 1722-1974. Zürich: Georg Olms Verlag 1978, S. 375-378.

³ Yenə orada, s. 375-378.

Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya lüğətlərinin təkmilləşdirilməsi və yenidən çap olunması müəyyən tələbatlarla bağlı olur. Belə ki, mövcud lüğətlərdə dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlər əks olunmur. Sözlərin tələffüz və yazı normalarında təbii inkişaf prosesi gedir, ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi həyatında və digər sahələrdə gedən dəyişikliklər yeni məfhumlarla yanaşı, onları ifadə edən sözləri də təbii olaraq dilin lüğət tərkibinə gətirir. Ölkələrarası yazışmalar, rəsmi və işgüzar sənədlərin hazırlanmasında transliterasiya prosesi zamanı yol verilən təhriflərə (məs.: ad və soyadların yazılışı) də rast gəlmək mümkündür. Ona görə də dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlərin yazılış normalarını qaydaya salmaq üçün dövrün tələbinə cavab verən orfoqrafiya lüğətinin çapına ehtiyac yaranır.

Mövzunun aktuallığı. 1996-cı ildə keçirilən alman dilinin orfoqrafiya islahatları nəinki alman orfoqrafiyasında mövcud olan problemləri tam şəkildə həll etmədi, hətta alman orfoqrafiyasını daha da çətinləşdirdi. İslahatın yeganə üstünlüyü alman yazı qaydalarının vahid şəkllə salınması və bu yazı qaydalarının bütün almandilli ölkələr tərəfindən qəbul olunmasıdır.

Beləliklə, alman dilinin orfoqrafiyası, əvvəl olduğu kimi, milli və beynəlxalq səviyyədə çətin və dolaşlıq vəziyyətdə qaldı. Dissertasiya işinin aktuallığı təkcə bu problemi qabartmaq deyil, həm də onun həlli yollarının araşdırılmasının vacibliyini əsaslandırmaqdan ibarətdir. Orfoqrafiya islahatı bir çox müzakirələrdən sonra 1996-cı ildə qəbul olunan orfoqrafik qaydalardakı qeyri-paralellik və bəzi sözlərin yazılışındakı variantlılıq halları və bütövlükdə yazı prosesini çətinləşdirən bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün apardığımız araşdırma və təhlillər bu mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Məlumdur ki, dilçilikdə orfoqrafiya normaları, hər bir dilin fonem-qrafem münasibətlərinə uyğun şəkildə tənzimlənmişdir. Əgər bu gün alman dilində yazı yazarkən orfoqrafiya qaydaları bizi düşünməyə vadar edirsə, deməli o, hələ də həll olunmamış problem olaraq qalır.

Tədqiqatın obyektini 1996-cı ildə keçirilmiş alman orfoqrafiya islahatının elmi-nəzəri əsaslarının təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti 1996-cı ildə keçirilən islahatdan sonra alman orfoqrafiyasına dair aparılan müzakirələrin nəticələrinin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi son

alman orfoqrafiya islahatını şərtləndirən amilləri və orfoqrafiya problemlərini təhlil etməkdir.

Tədqiqatın qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- orfoqrafiyanın ümumi nəzəri məsələlərini və əsas prinsiplərini mövcud linqvistik nəzəriyyələrə istinadən araşdırmaq;
- alman orfoqrafiyasını dilin ayrı-ayrı tarixi inkişaf mərhələlərində nəzərdən keçirmək;
- alman orfoqrafiya islahatı nəticəsində dəyişilmiş orfoqrafik qaydaların elmi təhlilini vermək;
- alınma sözlərin və isimlərin böyük hərflə yazılışında mövcud olan problemləri təhlil etmək;
- yazıda transliterasiya problemlərini əsaslandıraraq təhlil etmək;
- alman şəxs ad və soyadlarının, coğrafi adların Azərbaycan dilində düzgün transliterasiya nümunələrinin göstərilməsinə dair tövsiyələr vermək.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Alman orfoqrafiyasının islahatdan sonra hələ də həll olunmamış problemləri, alman şəxs adlarının və soyadlarının, coğrafi adların Azərbaycan dilinə düzgün transliterasiyası modelinin işlənilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliyi kimi qəbul oluna bilər.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Orfoqrafiyanın ümumi nəzəri məsələləri və prinsiplərinin tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Əsas ixtisas dili alman və həmçinin əsas ixtisas dili ingilis, ikinci dil alman dili olan auditoriyalarda alman dilinin tədrisi zamanı alınma sözlərin yazılışı ilə bağlı orfoqrafik qaydaların konkretləşdirilərək, müqayisəli şəkildə mənimsədilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin materialı və metodları. Tədqiqat işində konkret dil materialı alman orfoqrafiya islahatının sənədləri, müvafiq orfoqrafiya lüğətləridir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün nəzəri təhlil, təsvir, müşahidə və müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim edilir:

- orfoqrafiya prinsipləri orfoqrafik qaydaların kodlaşdırılmasında əsas rol oynayır;
- alman orfoqrafiya qaydalarını əsasən alınma sözlərin yazılışı mürəkkəbləşdirir;
- ümumi isimlərin yazıda (cümlənin ortasında və axırında) kiçik

hərflə yazılışı alman orfoqrafiya qaydalarını sadələşdirə bilər;

– sözlərin hansı dildən keçməindən asılı olmayaraq onların yazılışı alman dilinin fonem-qrafem münasibətlərinə uyğun verilməlidir;

– şəxs ad və soyadlarının, eləcə də coğrafi adların bir dildən digərinə transliterasiyası zamanı dilin təmizliyi baxımından ötürücü dildən daha az istifadə olunması məqbul sayılır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəalarının aprobasiyası “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” adlı III, IV Respublika elmi konfranslarında, doktorant və gənc tədqiqatçıların XIV, XV və XVI Respublika elmi konfranslarında, Beynəlxalq konfransda məruzələr şəklində aparılıb. Tədqiqatın konkret nəticələri ölkəmizdə və xaricdə (Ukrayna) çap olunmuş 13 məqalə və tezislərdə öz əksini tapıb.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilməş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənəşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin “*Son alman orfoqrafiya islahatını şərtləndirən amillər*” adlanan *birinci* fəslində alman orfoqrafiya islahatını şərtləndirən amillər müəyyənəşdirilir, orfoqrafiyanın ümumi nəzəri məsələləri və əsas prinsipləri təhlil edilir, alman orfoqrafiyasının tarixi nəzərdən keçirilir. Bu fəsilə orfoqrafiyanın ümumi nəzəri məsələləri ilə bağlı elmi ədəbiyyat təhlil olunarkən K.Duden, H.Hayder, P.Ayzenberq, D.Nerius, B.Qarbe, P.Evald, K.Volfqanq, L.Zinder, H.Moser, Y.Vaxek, V.Qak, T.Amirova, F.İvanova, A.Axundov, M.Dəmirçizadə, F.Veysəlli və digər dilçilərin orfoqrafiya ilə bağlı fikirləri təhlil olunmuşdur.

Orfoqrafiyaya əsasən nəyin normaya uyğun ifadə üsulu olması məsələsinə cavab vermək çətin deyil. Burada söhbət K.Duden və digər müəlliflərin orfoqrafiya lüğətlərində qeyd etdikləri yazının kodlaşdırılmış normalarına uyğun ifadə üsulundan gedir.

Araşdırmalar¹ göstərir ki, nizamnamədə və ya orfoqrafiya lüğətində verilmiş normalar heç də bütün növ yazılı ifadələrdə gözlənilə bilməz. Bu, xüsusilə orijinal, təsviri və yaradıcı mətnlərə aiddir. Deməli, normanı təyin edərkən həmin normanın yazının üslubi müxtəlifliyinə olan münasibətinə və daha vacib problemə, yəni ədəbi dilin üslubi fərqləndirilməsinə və onun normalarına diqqət yetirilməlidir.²

Orfoqrafiyanın dilçiliklə bağlı problemlərindən danışarkən, əvvəlcə təsvir sahəsini dəqiqləşdirmək, daha sonra isə tədqiq olunan məsələləri birmənalı şəkildə göstərmək lazımdır. Bu zaman tədqiq olunan dil sahələrinin sistemi, inkişafı və onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmalıdır. Çox vaxt araşdırmalarda³ bir-birinə az və ya çox dərəcədə yaxın olan və heç də həmişə bir-birindən fərqlənməyən anlayışlara rast gəlinir. Məs.: yazılmış dil (geschriebene Sprache), yazılı norma (geschriebene Norm), yazılı dil (schriftliche Sprache), yazı (Schrift), yazma (Schreibung), orfoqrafiya (Orthographie (Rechtschreibung)), yazı sistemi (Schriftsystem), yazı strukturu (Schriftstruktur), qrafem dili (Graphemsprache), yazılı ifadə (schriftliche Äußerung). Alman dilinin leksikası üzrə tədqiqatçı D.Nerius yazılmış dil (geschriebene Sprache), yazma (Schreibung) və orfoqrafiya (Orthographie) anlayışlarını müəyyənləşdirməyə və bir-birindən fərqləndirməyə çalışır. Bu üsulla sözügedən dil hadisələrinin ümumi dil strukturunda yeri göstərilir, həmçinin təsvir sahəsi də müəyyənləşdirilir.

D.Nerius qeyd edir ki, “yazılı dil dedikdə qrafik cəhətdən müəyyənləşdirilmiş və gözlə görünən hər hansı bir dil nəzərdə tutulur, danışq dili isə bunun əksinə olaraq səs vasitələri ilə reallaşan və akustik qavranılan dildir.”⁴

¹ Nerius D. Probleme der geschriebenen Sprache. Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform: 1722-1974. Zürich: Georg Olms Verlag, 1978, S. 375-378; Duden K. Rechtschreibung der deutschen Sprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: völlig neu bearb. und erw. Auflage. Dudenverlag, 1996, S. 67-78; Keller K. Zum Graphembegriff // Theoretische Probleme der deutschen Orthographie. Berlin: Walter de Gruyter, 1980, S. 151-178.

² Munske, H.H. Verfehlte Kulturpolitik. Rechtschreibreform / Wird die deutsche Sprache den Stempel der Europa-Tauglichkeit erhalten? Bonn, Kunst & Kultur, 1998, № 1, S. 23.

³ Nerius D. Probleme der geschriebenen Sprache. Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform: 1722-1974. Zürich: Georg Olms Verlag, S. 24.

⁴ Nerius D., Bergmann R., Debus F. Documenta Orthographie Hildesheim. Zürich, New

Orfoqrafiya ilə bağlı nəzəri ədəbiyyatın təhlili, yazılı dil, yazma və yazı anlayışlarının orfoqrafiya adı altında müəyyənləşdirilməsi bu anlayışlarının çox qədim olmasına baxmayaraq, onların uzun müddət tədqiqatçılar tərəfindən qarışıq salınması fikrini söyləməyə əsas verir.

Dilçilik ədəbiyyatında¹, lüğətlərdə orfoqrafiya dedikdə bir qayda olaraq ümumi şəkildə ya qrafem sistemi, ya da yazının qrafik forması başa düşülürdü. Bu, yalnız sözlərin yazılışında punktuasiya (durğu işarələrindən istifadə) orfoqrafiyaya aid olunanadək belə hesab olunurdu.²

Onu da qeyd etmək ki, K. Dudenin Alman dilinin düzgün yazılış qaydası və durğu işarələrinə həsr olunmuş vəsaiti 1976-cı il Laypsiq nəşri (17-ci nəşr) adı ilə dərc olunmuşdur. Həmçinin K.Dudenin öz vəsiyyətinə əsasən ən yeni “Duden” lüğətində³ də “Düzgün yazı qaydası və durğu işarələri” (2006) başlığı saxlanılmışdır. Göründüyü kimi, artıq keçmiş nəşrlərdən fərqli olaraq interpuntuasiya da orfoqrafiya kimi düzgün yazıya nail olmaq üçün əvəzolunmaz amil kimi diqqət mərkəzində dururdu. Amma onlar eyniləşdirilmirdi, aralarındakı fərq kifayət qədər nəzərə çarpırdı.⁴

Orfoqrafiya və durğu işarələrinin bu cür fərqləndirilməsi XIX əsrin dilçilik ənənəsindən götürülmüşdür. D.Nerius “orfoqrafiyanın hərfdən bəhs edən elmin bir hissəsi”⁵ olduğunu qeyd edir. O, durğu işarələrini sintaksislə əlaqələndirirdi. Qeyd etmək ki, bu müəllif öz əsərlərində hər iki anlayışın bir-birilə bağlılığını göstərmir.

Orfoqrafiyanın müəyyən qrup dillərdə qrafem sisteminin normalaşdırılması və kodlaşdırılması üçün vacib olduğu də nəzərimizdən yayınmır və belə nəticəyə gəlirik ki, orfoqrafiya dilin fonem strukturunun

York: Georg Olms Verlag, 2006, S. 23.

¹ Nerius D. Probleme der geschriebenen Sprache. Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform: 1722-1974. Zürich: Georg Olms Verlag, 1978, S. 375-378; Duden K. Rechtschreibung der deutschen Sprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: völlig neu bearb. und erw. Auflage. Dudenverlag, 1996, S. 67-78.; Keller K. Zum Graphembegriff. Theoretische Probleme der deutschen Orthographie. Berlin: Walter de Gruyter, 1980, S. 151-178.

² Nerius D., Bergmann R., Debus F. Documenta Orthographie. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2006, S. 28.

³ Duden K. Rechtschreibung der deutschen Sprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996, S. 43.

⁴ Yenə orada, s. 43.

⁵ Nerius D. Probleme der geschriebene Sprache. (Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform 1722-1974). Zürich: Georg Olms Verlag, 1978, S. 30.

qrafem vahidləri ilə təsvir etməyə çalışan vasitədir.

Yazı dilin qrafik formasının bütövlüyünü əhatə etdiyi halda, orfoqrafiya dilin yalnız müəyyən zaman kəsiyində hamı tərəfindən qəbul edilən və ümumi əlaqəli qrafik formalarına əsaslanır.

Yazı dil sisteminin qrafik səviyyəsi kimi sistemli şəkildə qrafik formada reallaşa bilən, dil elementlərinin struktur cəhətdən təşkil edilmiş bütövlüyünü əhatə edir. D.Neriusun qeyd etdiyi kimi, dildən istifadə aspekti dedikdə isə “qrafik formaların bütövlüyünü özündə birləşdirən və yazılı ünsiyyətdə həmin bütöv daxilində özünü büruzə verən amil nəzərdə tutulur.”¹

Bunun əksinə olaraq orfoqrafiya yazı norması kimi müəyyən zaman kəsiyində yalnız dilin qrafik reallaşmasının cəmiyyətdə hamı tərəfindən qəbul edilən əlaqə imkanlarına, eləcə də yazılı ünsiyyətin uyğun formalarına əsaslanır. Normaya uyğun qrafik formalarla yanaşı, cəmiyyətin dildən istifadə etməsində normadan kənara çıxma hallarına da rast gəlmək mümkündür. Buraya həmçinin orfoqrafik səhvlər və reklam mətnlərində normadan bilərəkdən yayınmalar da daxildir.

Orfoqrafiyanın sistemliliyi, funksiyası və variantlığı ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. V.F.İvanovanın fikrinə görə, orfoqrafiya tarix boyu cəmiyyətin tətbiq etdiyi vahid yazı sistemidir. Orfoqrafiya qaydaları bir sözün yazılmasında mümkün olan çoxvariantlığı vahid yazı qaydası ilə əvəz edir. “Orfoqrafiya dil haqqında olan elmin – dilçiliyin yazını öyrənən və onun vahidliyini təmin edən bölməsidir.”² Orfoqrafiyanın kodlaşdırılması digər dil normalarına xas olan xüsusiyyət kimi qaydaların formalaşması ilə baş verir. Qaydalar normanın tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Dilin orfoqrafik normaları qaydalarla tənzimlənir. Onlar dil sisteminin səviyyələri arasındakı münasibətlərin ifadəsidir. Orfoqrafiyanın həcm və məzmununun müəyyənləşdirilməsinə uyğun olaraq, bu münasibətlər fərqlidir və ümumiləşdirmə dərəcəsinin müxtəlif pillələrini əhatə edir. Buradan hierarxik qaydada orfoqrafiya qaydaları üçün fərqli ümumiləşdirmə dərəcəsi əldə edilir. Orfoqrafiyada qaydalar nümunə formasında şərh olunur, bu nümunə

¹ Nerius D., Bergmann R., Debus F. Documenta Orthographie. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2006, S. 29.

² Иванова Ф.В. Современный русский язык. Графика и орфография. М.: Прсвещение, 1976, с. 256.

hər hansı bir yazının normaya uyğun ifadəsi ilə nəticələnməlidir.¹

Orfoqrafik normanı digər dil normalarından – morfoloji və sintaktik normalardan fərqləndirən başlıca cəhət xarici müdaxilənin təsiri ilə dəyişilə bilmək xüsusiyyətidir. Bunu bir sıra islahatlar, o cümlədən XX əsrdə həyata keçirilən orfoqrafik islahat sübut edir.

Orfoqrafiyanın yeni kodlaşdırılma ilə dəyişilmiş qaydaları lüğətlərdə öz əksini tapır.

Nəzəri ədəbiyyatın² təhlili zamanı məlum olur ki, qrafik səviyyə və dil sisteminin digər səviyyələri arasındakı münasibətlər fərqləndirilir və hierarxik qaydada səciyyələndirilir. Orfoqrafik prinsiplər müxtəlif hierarxik pillələrdəki münasibətlərdən, yəni az və ya çox dərəcədə daha geniş səviyyənin elementləri arasındakı münasibətlərdən başlayaraq qrafik səviyyənin ayrı-ayrı elementləri ilə dil sisteminin digər səviyyələri arasındakı münasibətlərdəki olan normaları əhatə edir. Bununla da prinsiplərin normativ xarakteri ilə əlaqədar mübahisəli məsələlərə, prinsip və qayda münasibətlərinə müraciət olunur.

Biz orfoqrafik qaydaları dil sisteminin elementləri arasında, onların hierarxik sıralanmasında ümumi qaydalardan tutmuş ayrı-ayrı qaydalaradək əlaqələrin ifadəsi kimi səciyyələndirməyə çalışırıq. Problemin həllində biz orfoqrafik qaydalara normaların tərkib hissəsi kimi istənilən halda normaya uyğun, yəni orfoqrafik cəhətdən düzgün, yazılı ifadələrin yaranmasında göstərici kimi yanaşırıq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dil sistemi anlayışının əsasında D.Nerius alman dilində hərflərin müəyyən səs seqmentilə əlaqəsinə, eləcə də yazının hər növünün məna və məqsədinə, mənaların qrafik təqdimatına uyğun olaraq 2 prinsipi məqbul sayır: ilkin prinsip və əsas prinsip.³

Fonoloji ilkin prinsipin ən vacib tərkib hissəsi fonematik prinsipdir. Bu prinsip fonoloji və qrafik səviyyənin ən kiçik vahidləri, fonem və qrafem arasındakı əlaqələri əhatə edir. Bundan başqa sözün qrafik ayrılması

¹ Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. Der Satz. Weimar, 3 Aufl. Stuttgart, 2006, S. 48.

² Nerius D. Probleme der geschriebenen Sprache. Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform: 1722-1974. Zürich: Georg Olms Verlag, 1978, S.375-378; Duden K. Rechtschreibung der deutschen Sprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996, S. 67-78.; Keller K. Zum Graphembegriff. Theoretische Probleme der deutschen Orthographie. Berlin: Walter de Gruyter, 1980, S. 151-178.

³ Nerius D. Deutsche Orthographie. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2007, S. 78.

üçün həlledici olan heca prinsipi də fonoloji ilkin prinsip sahəsinə aid edilir. Burada isə söhbət fonoloji səviyyənin vahidi heca ilə, qrafik səviyyənin vahidi qrafik söz seqmenti arasındakı əlaqədən gedir. Nəhayət, intonasiya prinsipi də fonoloji prinsipdir. Bu, fonoloji səviyyənin supraseqmental elementlərinin təsvirində ritmi, aksenti, intonasiyanı və fasiləni əhatə edir, işarə qoyulmasında həmçinin müəyyən sahələr üçün ayrı və bitişik yazılda rol oynayır, qrafik səviyyədə isə, o qədər də əhəmiyyətə malik deyildir.

İkinci əsas prinsip semantik və qrafik səviyələrin əlaqəsinə əsaslanır. Semantik səviyyə müxtəlif ikitərəfli səviyələrin vahidlərinin məna tərəfindən ibarət olduğu üçün, morfem, söz və ya leksem mənasından, cümlə və mətn mənasından semantik prinsip morfezlərdə, leksezlərdə cümlə və mətnlərdə reallaşır.¹ Buna görə də biz, əsasən morfem-semantik, leksik-semantik, sintaktik-semantik və mətn-semantik prinsipləri əsas götürməyi vacib hesab edirik.

Əsas semantik prinsip çərçivəsində morfem prinsipi morfem səviyyəsinin semantik tərəfinin əlaqəsini, yəni morfem mənasının əlaqəsini qrafik morfem formasında ifadə edir. Bu prinsip bəzi müəliflər² sxem sabitliyinin prinsipi və ya kök prinsipi kimi də adlandırır.

Morfemin semantik uyğunluğu sabit qrafik morfematik forma ilə təmin edilir, yəni, fonem-qrafem əlaqələrinə bağlı qrafem-morfem forması demək olar ki, hər zaman dəyişməz qalır. Xüsusilə də bu anlama funksiyasına xidmətdə morfem formalarının dəqiq tanınmasını təmin etmək və bununla da morfem mənasının tez anlaşılmasına töhfə vermək üçün baş verir.³

Leksik prinsip qrafik forma ilə buna uyğun olan leksemlərin məna tərəfi arasındakı əlaqəni aydınlaşdırır. Bu prinsip xüsusilə müəyyən semantik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq elementlərin fərqlərini və onların müxtəlif vasitələrlə əks olunmasını araşdırır.

Sintaktik prinsiplərin əsas semantik prinsip çərçivəsində vəzifəsi sintaktik vahidləri – söz qruplarının və cümlənin məna tərəfini, əlaqələrini qrafik səviyyədə ifadə etməkdir. Müəyyən qrafik vasitələrlə - punktuasiya

¹ Nerius D. Deutsche Orthographie. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2007, S. 90.

² Nerius D, Bergmann R., Debus F. Documenta Orthographie. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2006, S. 48.

³ Yenə orada, s. 34.

və cümlənin əvvəlində böyük hərf ilə yazılma ilə cümlə mənasının aspektləri qrafik səviyyədə xarakterizə olunur.

Mətn prinsipi tekstual semantik vahidlər əlaqəsini qrafik səviyyədə ifadə edir. Yəni mətn mənasının aspektləri qrafik mətn formasında vurğulanır. Mətnin mənasının başladığı və sona çatdığı yerdə qrafik səviyyədə işarələnmələr ortaya çıxa bilər. Burada söhbət mətnin məzmun-hierarxi baxımından bölünərək qrafik əks olunmasından gedir.

Beləliklə, müasir alman dilinin orfoqrafiyasının iki mərkəzi prinsipi orfoqrafiyanın əsası kimi qəbul olunur. Bu zaman sinxron aspektlər istisna olunmur və diaxronik baxış tərzində meydana çıxan problemlər diqqətdən kənar qalır.

Fonoloji prinsipin yazının yaranması və inkişafında böyük əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq, fikrimizcə, müasir alman dili üçün təkcə bu prinsip əsas prinsip kimi qəbul olunmamalıdır. Digər tərəfdən isə müasir alman dili üçün yalnız morfem prinsipini aparıcı prinsip kimi qəbul etmək də səhv olardı. Unutmaq olmaz ki, alman dili üçün morfoloji prinsip elə də xarakterik deyil. Yazının anlama funksiyası ilə əlaqədar morfem mənasının morfem prinsipi ilə tez qəbul edilməsi – yəni morfem formasının vahid yazılışı təmin edilsə, qrafik-morfem forma həmişə müəyyən qrafemə və ya qrafem qrupuna bağlı ola bilər.

Dissertasiyanın *ikinci* fəslə *“Alman orfoqrafiyasının həll olunmamış problemləri”* adlanır. Bu fəsildə alman orfoqrafiyası islahatının keçirilmə səbəbləri, alman orfoqrafiyasında alınma sözlər və onların yazılışında olan çətinliklər, alman dilində şəxs adları və coğrafi adların transliterasiyası zamanı yaranan problemlər tədqiq olunur.

1996-cı il islahatına qədər lüğətlərdə olan qeyri-dəqiqlik də diqqətdən yayınmır. Bu fərqlərin də əksəriyyəti alınma sözlərin payına düşür. Dəyişiklik burada əcnəbi sözlərin tədricən inteqrasiyası prosesində baş verir. Bu dəyişiklik 3 lüğətdə çoxsaylı fonem-qrafem münasibətlərindəki tərəddüdlərdə özünü göstərir. Məs.: <ph-/f/> və ya <f-/f/>; <c-/k/> və ya <k-/k/> (*Graphik-Grafik; Photo-Foto; Telephon-Telefon; Cousine-Kusine; Creme-Krem; codieren-kodieren*).¹

Dilin öz sözlərində isə əcnəbi və ya alınma sözlərə nisbətən orfoqrafik

¹Nerius D. Probleme der geschriebenen Sprache (Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform 1722-1974). Zürich: Georg Olms Verlag, 1978, S. 37.

variantların sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə azdır.¹ Bu, ilk növbədə söz qrupları və ayrı-ayrı sözlər arasında keçid formalarını təsvir edən hallara əsaslanır. Belə hal isə norma kodifikasiyasında aşkarlığın məqsədəuyğun olduğunu göstərir. Həmçinin dilin lüğətlərində də 1966-cı ilin yeni qaydasına və 2006-cı ilin yenidən işlənmiş qaydasına görə bir sıra dəyişikliklər vardır ki, onlar orfoqrafik variantların sayına təsir edir, amma ümumi dəyişiklik alınma sözlərlə müqayisədə kifayət qədər azlıq təşkil edir. Yeni variantlara misal olaraq aşağıdakılar aiddir: sodass / so dass; vonseiten / von Seiten; mithife / mit Hilfe; hi-nauf / hin-auf, ei-nan-der / ein-an-der və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız mərkəzi qrafem-fonem münasibətləri qaydasına əsasən təşkil olunmuş alınma sözlər də əcnəbilik əlamətləri saxlaya bilirlər.² Onlar da fonoloji və sonradan isə qrafematik inteqrasiyaya məruz qala bilirlər. Məsələn, “snob”, “Slalom”, “Smog”, “Story”, “Spray” sözlərində <s/s/> fonografemi “l, m, n, t, p” – dan əvvəl gələrsə onda bu, alman dili üçün yaddır, alman sözlərində bu mövqələrdə yalnız /ʃ/ işlənir, bir qismi <sch /ʃ/> fonografemi ilə işlənir. “Streik”, “Spleen” sözlərində /s/-sintaqmatik, yəni fonotaktik şərtlə inteqrasiyaya məruz qalıb. “Schmuggel” sözünün timsalında (ingilis dilində “smuggle”, daç dilində “smuggel”) fonoloji inteqrasiyanın necə qrafematik inteqrasiyaya çevrildiyi görünür. Yəni əvvəlcə bu mövqedə əcnəbi fonem /s/ /ʃ/-ya inteqrasiya olunmuşdur, nəticədə <s /ʃ/> fonografemi yaranmışdır, bu da nəhayət qrafematik inteqrasiya ilə <sch /ʃ/> olmuşdur.³ “Telephon”, “Bureau” və ya “Friseur” sözlərində isə həmin əcnəbi qrafemlər mərkəzi fonemlərə /f/, /o:/ və /ö:/-yə aiddir və müvafiq qrafemlərlə (<f>, <o> və <ö>) əvəz oluna bilirlər.

Buna baxmayaraq “Journal”, “Baseball”, “Golelin” və “Restaurant” sözlərində inteqrasiya 2 cür mümkündür. Bunu tələffüz lüğətlərində aydın şəkildə görmək olar: /j-rna:l/, /beizbo:l/ ilə yanaşı /jvr'nal/ və /ba:zəbal/-a da rast gəlik. Bu cür oxu müvafiq mərkəzi qrafem-fonem münasibətləri qaydasının əvəzlənməsinə əsaslanır. Bununla yanaşı burun saitlərində bifonematik əvəzlənmə ən çox rast gəlinən inteqrasiya növü kimi işlənir.

¹ Krame S. Variantenschreibungen bei Fremdwörtern. Darstellung und Begründung. Emprische Schreibeobachtung auf der Grundlage korpusbasierter Lexikographie. Göttingen: Edition Ruprecht, 2011, S. 36.

² Pulgram E. Graphik und phonik Systems. Tübingen: Niemeyer, 1965, № 2, S. 21.

³ Munske H. Orthographie als Sprachkultur. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997, S. 108.

Məs.: /gobə'leŋ/, /be'toŋ/, /restə'raŋ/ və s.

Alman dilində “Keks”, “Arroganz”, “Dekadenz” sözlərinin müqayisəsinə baxaq. Bu sözlər latın dilindən keçən alınma sözlərə qohum olan nümunələrdir. Həmçinin burada da fonematik və qrafematik inteqrasiya ilə rastlaşırıq.

Mərkəzi və periferik fonem əlaqəsinə bölünmə bu növ əcnəbi qrafemlərin qeyri-bərabər kəmiyyət münasibətini də aydınlaşdırmalıdır. K.Kellerin siyahıya aldığı 289 əcnəbi qrafemdən yalnız 39-u, yəni 13,4 %-i periferiya fonemlərinə, onlardan 2/3-sindən çoxu isə fransız burun saitlərinə aiddir.¹

Əcnəbi qrafemlərin əsas hissəsi -82,3 %-i mərkəzi fonemlərə aiddir. Burada əcnəbilik fonoloji əlaqədə yox, qrafemik səviyyədədir.

Nəhayət, qeyd edək ki, əcnəbi qrafemlər monoqraf və poliqrafalara bölünür. Bu bölünmə xüsusilə sonuncu qeyd olunan qrup üçün faydalıdır. Bir tərəfdən yenə də inteqrasiya imkanlarına görə, digər tərəfdən isə, fərqli işlənmə tezliyinə görə 51 monoqraf qrafemlərinə 187 poliqraf qrafemi düşür. Onlar üçün ümumi bir hal var: qrafemik səviyyədə inteqrasiya nəzəri cəhətdən asanlıqla mümkündür, burada periferik qrafemlər müvafiq mərkəz qrafemlərilə əvəz olunur².

Əcnəbi sözlərin yazılışı ilə bağlı yeni islahata ən çox təklif olunan dəyişilmə qaydası yunan dilindən alınan sözlərdə <ph>, <th >, <rh>-nin → <f>, <t>, <r> ilə əvəz olunmasıdır. Bu qayda yazı zamanı tez-tez buraxılan səhvlərin sayı ilə bağlıdır.

Fransız və ingilis dillərində əcnəbi qrafikalar saxlandığı halda onlar ispan, italyan, isveç, norveç, danimark və daç dillərində artıq uzun illərdir ki, <f>, <t>, <r> ilə əvəz olunub. Bunun səbəbi kimi ingilis və fransız dillərinin məktəb dili olması arqumenti göstərilir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, bu cür fakt orfoqrafiya islahatında qəbul olunmuş və ya olunacaq dəyişikliklərdə qeyri-paralellik yaradır. Bu da birbaşa orfoqrafiyanın tədrisində dil öyrənənlərin çətinliklə üzləşməsinə gətirib çıxardır. Yəni alman dilinin orfoqrafiyasını öyrənən zaman tələbə və şagirdlər orfoqrafik qaydaya yox, alınma sözün hansı dildən keçməsinə də fikir verməlidirlər.

¹ Munske, H. Orthographie als Sprachkultur. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997, S. 108, 113.

² Keller K. Zum Graphembegriff. Theoretische Probleme der deutschen Orthographie. Berlin: Walter de Gruyter, 1980, S. 253.

Dissertasiya işi ilə bağlı təhlillərimizdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, orfoqrafiya hər hansı bir fonem zəncirinin verilən sözün və ya morfemin yazılışında necə əks olunduğunu yox, necə əks olunmalı olduğunu göstərir. Daha dəqiq desək, sözün və ya morfemin yazılışının normanın tələblərinə uyğun olması üçün orfoqrafik qaydalar verilən sözün yazılışında mümkün olan qrafik formanın seçilməsini təyin edir.

Fonem tərkibinə görə sözlərin yazılışı heç də orfoqrafik qayda kimi qəbul edilməməlidir. Məsələn, alman dilində nümunəyə nəzər salaq: /va:l/ (seçki) – sözü “*Val*”, “*Vaal*”, “*Vahl*” “*Wahl*”, “*Waal*” kimi yox, “*Wal*” kimi yazılmalıdır. Bu o deməkdir ki, alman düzgün yazı normasına görə yalnız “*Wal*” variantı qəbul edilə bilər.

Məhz bu misaldan aydın olur ki, vahid orfoqrafiya qaydaları olmasa bir sözün yazılışında bir neçə fərqli variantla rastlaşmaq mümkündür. Əvvəllər orfoqrafiya ideyası olmasa belə yazı inkişaf etdikcə, onun istifadə dairəsi genişləndikcə, ondan istifadə zamanı yaranan çətinliklər vahid yazı qaydalarına olan ehtiyacı vacib səbəb kimi göstərməyə imkan verir. Onu da qeyd edək ki, bir sözün yazılışında olan çoxvariantlılıq oxu prosesini də çətinləşdirir.

Alınma sözlərin, xüsusilə şəxs adlarının, soyadların, coğrafi adların, terminlərin verilməsində 3 prinsipə əsaslanmaq olar: sitat, transliterasiya və transkripsiya. L.R.Zinder yazır ki, bu prinsiplər motivləşməyən prinsiplərdir. Belə ki, mənbə-dilin qanunauyğunluqları sözü alan dilin qanunauyğunluqları ilə eyni deyil. Dil daşıyıcısının hər hansı sözün hansı dildən keçdiyini və onun həmin dildə yazılışını və oxunuşunu bilməməsi halı mümkündür.¹

Sitat prinsipi sözün orijinal yazılışının qorunmasını təmin edir. Amma mütləq qeyd olunmalıdır ki, bu ancaq hər iki dilin əlifbası eyni olduğu halda mümkündür. Latin əlifbası ilə yazan dillərdən alınanların alman dilində əks olunmasını nəzərə alsaq görərik ki, xüsusi diakritik işarələr buraxılır. Bu da belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, sitat prinsipi alman dilində daha məntiqa uyğun həyata keçirilir.

Sözsüz ki, sitat prinsipi yalnız yazıda həyata keçirilir, oxuda söz hansı dilə keçibsə həmin dilin normaları saxlanılır. Alman dilində “*Mexika*” sözündə bütün alman sözlərində olduğu kimi “x” /ks/ kimi oxunur; “s”

¹ Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма. Л.: Наука, 1987, с. 101.

hərfi isə “Budapest” sözündə “t” hərfindən əvvəl gəlsə də /s/ kimi oxunur.

Fransız dilində “Paris” – [pari] sözündə “s” oxunmur, alman və ingilis dilində isə [pæris] və [pa:ri:s] kimi oxunur. Buradan aydın olur ki, müxtəlif dillərdə yazılışı eyni olan sözü hər bir xalqın nümayəndəsi öz dilinə müvafiq səsləndirəcək. Bu zaman sözün alındığı dilin oxu normaları gözlənilmir. Sitat prinsipinin çətinlikləri də məhz bunlardır.¹

Transliterasiya prinsipi isə bir sözün hərfbəhərf başqa əlifba ilə, başqa dildə yazılmasını tələb edir. O, ən çox əlaqədə olan dillərin əlifbalarında olan uyğunsuzluqlar zamanı həyata keçirilir. Məsələn, transliterasiya halları kiritilən, latın əlifbasında yazan dillər arasında daha çox fərq və çətinliklərlə özünü büruzə verir. Hərflərin sayının müxtəlif əlifbalarda fərqli olması yazanları qarşı-qarşıya qoyur. Məs.: Rus əlifbasında /h/ foneminin olmaması “Heine”, “Hugo” kimi sözlərin “Гейне” və ya “Хейне”, “Гюго” və ya “Хюго” kimi yazılış formaları arasında tərəddüdlərə şərait yaradır.

Biz alman dilinin orfoqrafiyasında olan problemləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoyduğumuz üçün latın əlifbası ilə yazılan dilləri qarşılaşdırıb transliterasiya prinsipini təhlil etdik. Onu da qeyd edək ki, əlifba eyni olsa da, hərflərin sayının fərqli olması da transliterasiyada çətinlik yaradan başlıca amillərdəndir.

Transliterasiyanın tərifini daha dolğun şəkildə F.Veysəlli vermişdir. “Transliterasiya bir dilin fonem-qrafem münasibətlərinin başqa dildə verilməsidir”.² Müəllif qeyd edir ki bu zaman, çevrilən vahidin başqa dildə adekvat şəkildə verilməsi deyil, yalnız söz alan dilin adekvat orfofonik və orfoepik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə müxtəlif dilli xalqların həyatında, demək olar ki, bütün sahələrdəki qarşılıqlı münasibətləri, elm və texnika sahəsində baş verən kəşflər bir dildən başqa dilə keçən sözlərin sayına istər-istəməz təsir göstərir. Xalqlararası bu cür ictimai-siyasi, elmi, texniki, hərbi və s. əlaqələrin artması dillərarası münasibətlərin də artmasına səbəb olur. Bir dildən digər dilə transliterasiya olunan söz mütləq sözü götürən dilin fonem-qrafem münasibətləri daxilində yazılmalıdır. Amma onu da qeyd edək ki, hətta bütün latın əlifbası ilə yazılan dillərdə bu heç də daima düzgün baş vermir. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir dilin əlifbası həmin dilin

¹ Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Современный немецкий язык. Теоретический курс. М.: Изд.-во-лит. на иностр. яз., 1957, с. 48.

² Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I. Bakı: Təhsil, 2005, s. 295.

fonem-qrafem münasibətlərinin əks oluna bilməsi üçün nəzərdə tutulub. İki dilin fonem-qrafem münasibətləri arasında fərq nə qədər çoxdursa, transliterasiya da, fikrimizcə, daha çətin baş verir. İngilis dilindən fərqli olaraq alman dilinə transliterasiya heç də o qədər çətin olmur. Yəni türk, Azərbaycan dilindən keçən sözlər alman dilinin fonem-qrafem münasibətlərinə əksərən uyğun gəldiyi üçün asanlıqla yazıda öz əksini tapa bilirlər. Yeganə problem tələffüzdə olan fərkdir. Yəni Azərbaycan dilində vurğu əsasən axırncı hecaya düşür, alman dilində isə sözlərin birinci hecası vurğu daşıyır. İngilis dilində isə transliterasiya olunan sözün deyilişində və yazılışında ciddi dəyişiklik baş verir.¹

Göründüyü kimi, bir dilin fonem-qrafem münasibətlərini başqa bir dildə adekvat şəkildə vermək çox məsuliyyətli və çətin işdir. Biz F.Y.Veysəllinin bu problemlə bağlı fikirlərini və qənaətlərini tədqiq edərək belə hesab edirik ki, ilk növbədə sözlər etimon dildəki yazılı formasına əsaslanaraq qəbul olunur, yəni sözlər aid olduğu dildə necə yazılırsa, digər dil də onun yazılışını dəyişmədən qəbul edir, daha doğrusu transliterasiya olunur. Məs.: *London, Paris, Berlin* və s. Bu üsulla sözün başqa dildə verilməsində onun etimon dildəki tələffüz xüsusiyyətləri əsas götürülür.²

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda nə etimon dilin, nə də söz alan dilin fonem-qrafem münasibətləri deyil, üçüncü bir ötürücü dilin təsiri nəticəsində coğrafi adların və ya şəxs və soyadlarının transliterasiyası mümkün olur. Buna misal olaraq F.Y.Veysəlli Avstriyanın paytaxtı “Vyana” şəhərinin adının müxtəlif dillərə transliterasiya olunması variantlarını göstərir. Belə sözlərlə rastlaşdıqda aydın görmək olur ki, ötürücü dillər sözlərin yazılışında və oxunuşunda müəyyən təhriflərə yol açır.³

Biz bu dissertasiya işində transliterasiya zamanı çətinlik törədən bəzi alman ad, soyad və coğrafi adların Azərbaycan dilində daha düzgün hesab oluna biləcək transliterasiyasını verməyə və bu zaman 2 variantın olmamasına çalışmışıq. Bəzi alman fonemlərinin Azərbaycan dilinin fonem-qrafem münasibətlərinə uyğun olmamasını nəzərə alaraq onları hərf birləşmələri ilə vermişik. Fikrimizcə, lüğətlərdə də xüsusi isimlərin transliterasiyası öz əksini tapmalıdır. Xarici dilin tədrisi zamanı transliterasiya lüğətləri düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnməyə müsbət

¹ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. *Studia Philologica I*. Bakı: Təhsil, 2005, s. 295.

² Yenə orada, s. 296.

³ Yenə orada, s. 297.

mənada təsir göstərə biləcək başlıca amillərdən biridir.

1996-cı il alman orfoqrafiya islahatı və alman orfoqrafiyasının problemlərinin tədqiqi zamanı aşağıdakı nəticələri əldə etmişik:

1. Orfoqrafiya lüğətlərində və qaydalarında öz əksini tapmış prinsiplər kodlaşdırılma normasıdır. Orfoqrafiyanın sabit norma kimi əsas xüsusiyyəti ondadır ki, o bilavasitə xarici amilə əsaslanır, bu, həm orfoqrafiyanın mənimsənilməsinin əsası, həm də yazı norması kimi fəaliyyət göstərir. Orfoqrafiyanın kodlaşdırılması digər dil normalarında olduğu kimi qaydaların formalaşması ilə baş verir. Qaydalar normanın tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Onlar dil sisteminin səviyyələri: qrafik səviyyənin, onun elementlərinin və dil sisteminin başqa səviyyələri arasındakı münasibətlərin ifadəsidir.

2. Orfoqrafik qaydalar ayrı-ayrı qaydalardan fərqli olaraq birbaşa yazı işinə əsaslanır. Qrafemlərlə bağlı olan qaydalar əsas etibarilə yazı məhsulunun necə təsvir olunmasına, ayrı-ayrı sözləri əhatə edən qaydalar isə həmin yazı işinin nəticəsi olan normaya uyğun məhsulun daha dəqiq səciyyələndirilməsinə əsaslanır.

3. Orfoqrafiya sistemi dialektləri heç vaxt qəbul etməməlidir, çünki orfoqrafiya milli, ədəbi dil üçün nəzərdə tutulur. Bu yalnız orfoqrafiyanın deyil, normanın da tələbidir. İstifadəçilər aktual orfoqrafiya problemlərinin aydınlaşdırılmasında ilk növbədə lüğətə üstünlük verirlər. Çünki dəqiq axtarış zamanı söhbət məlumat almaqdan deyil, sadəcə olaraq sözün dəqiq yazılışını qısa bir zamanda müəyyənləşdirməkdən gedir. Buna görə də orfoqrafik lüğətlərin üzərinə düşən ciddi, məsuliyyətli iş danılmazdır.

4. Orfoqrafik qaydalar mümkün qədər vahid, məhdud və birmənalı söz ehtiyatına söykənməlidir.

5. Alman orfoqrafiya islahatından sonra da bəzi sözlərin yazılışında 2-3 variant saxlanılıb ki, bu da istər dil daşıyıcıları, istərsə də alman dilini xarici dil kimi öyrənənlər üçün çətinliklər törədir.

6. Alınma sözlərin orfoqrafiyasında əsaslı islahatlar aparılması uğrunda göstərilən çoxsaylı səylər indiyədək nəticəsiz qalır. Xüsusilə alınma sözlərin yazılışında tətbiq olunan qayda sözün mənsub olduğu dilə görə dəyişir. Bu da xarici mənşəli sözlərin yazılışı zamanı qeyri-obyektivliyin olması deməkdir. Daha dəqiq desək, ingilis və fransız dillərindən keçən sözlərin yazılışında dəyişiklik aparılmayıb. Söz mənsub olduğu dildə necə yazılırsa, elə də saxlanılıb. Digər dillərdən keçən sözlərin yazılışı isə alman dilinin fonem-qrafem münasibətlərinə uyğun olaraq

dəyişdirilmişdir. Alınma sözlərin yazılışı zamanı tətbiq olunan orfoqrafik qaydalarda paralellik gözlənilməyib.

7. Tədqiqat sübut edir ki, xüsusi isimlərin - şəxs, coğrafi adların bir dildən digər dilə transliterasiyası zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- transliterasiya olunan vahidin aid olduğu dilin və həmin vahidin transliterasiya olunacağı dilin fonem-qrafem münasibətləri qarşılaşdırılmalıdır;

- transliterasiya zamanı vahidin aid olduğu dilin fonem-qrafem münasibətləri nəzərə alınaraq digər dildə hər hansı uyğun qrafem olmadıqda konkret qrafem birləşmələrindən istifadə edilməlidir;

- transliterasiya zamanı ötürücü dilin əlamətləri etimon dilin əlamətlərindən qabarıq olmamalıdır. Sözüün etimon dildəki tələffüzünün təhrifsiz ötürülməsinə çalışmaq lazımdır.

- transliterasiya olunan vahidin transliterasiya olunduğu dildə bir yazılış variantının olması daha məqsədəuyğundur.

- lüğətlərdə xüsusi isimlərin də bir dildən digər dilə transliterasiyası verilməlidir

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Alman orfoqrafiyasında islahatları doğuran amillər // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2006, № 4, s. 37-39

2. Yazının mahiyyəti və əsas kateqoriyaları // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, № 5, s. 73-77

3. Yazının tarixi, onun növlərinin inkişaf mərhələlərinə ümumi aspektdən baxış // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2007, № 6 (60) s. 54-55

4. Alman dilində düzgün yazı qaydalarının formalaşması tarixinə ümumi aspektdən baxış // Filologiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 2008, № 8, s. 177-182

5. Dilin yazı sistemində əlifbanın rolu // Filologiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 2009, № 8, s. 206-207

6. Yazının növləri və onların təsnifi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV Respublika Elmi Konfransı. Bakı: ADU, 2010, s. 132-135.

7. Fonoqrafik yazının yaranması / “Alman dili fakültəsinin müstəqil fəaliyyətinin 60 illik yubileyi”nə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans. Bakı: ADU, 2010, s. 87-88

8. Yazının motivləşməyən işarələri / Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedoqoji və ədəbi aspektlər Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 379-380

9. Əlifba seçiminə təsir edən amillər haqqında / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi Konfransı. Bakı: AMİ, 2012, s. 91-94

10. К вопросу об орфографической норме языка // Філологічні науки. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка. Полтава, 2013, № 15, с.110-113

11. Orfoqrafik qaydaların nəzəri aspektdən təhlili // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2013, № 3, s. 54-58

12. Orfoqrafiya dilin yazı norması kimi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 8-11.

РЕФОРМА НЕМЕЦКОГО ПРАВОПИСАНИЯ 1996 ГОДА И ПРОБЛЕМЫ НЕМЕЦКОЙ ОРФОГРАФИИ

Резюме

Данная диссертационная работа посвящена исследованию реформы немецкого правописания 1996 года, ставившей целью онемечивание заимствованных слов, упрощение немецкой орфографии и пунктуации и таким образом облегчение изучения языка без существенных изменений правил, хорошо знакомых всем носителям языка. Здесь также исследуются общие проблемы немецкой орфографии.

Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и новизна работы, определяются объект и предмет исследования, подчеркиваются теоретическая и практическая значимость работы, перечисляются положения, выносимые на защиту, даются сведения об апробации и структуре диссертации.

Первая глава «Факторы, обусловленные последней реформой немецкой орфографии» включает в себя факторы, определяющие причины реформы, дает полный анализ основных принципов немецкой орфографии, исследует ее общие теоретические проблемы, освещает историю немецкой орфографии.

Вторая глава «Нерешенные проблемы немецкой орфографии» представляет причины проведения реформы немецкой орфографии 1996 года, определяет трудности заимствования и их правописания, исследует также проблемы, которые возникают в процессе транслитерации имён, фамилий и географических названий.

В заключении работы обобщены результаты исследования.

THE GERMAN ORTHOGRAPHY REFORM OF 1996
AND THE PROBLEMS OF THE GERMAN ORTHOGRAPHY

Summary

The present thesis sets out to give a general overview of the German orthography reform (1996) which was an attempt to simplify the spelling of the German language and thus to make it easier to learn without substantially changing the rules familiar to all living users of the language. It also investigates the problems of the German orthography.

The research work consists of an introduction, two chapters, a general conclusion and the list of the used literature.

The introduction comprises the actuality of the theme, reveals the currency and novelty of the topic, determines the aims and purposes of the work, formulates principal points set forward for defence, interprets the object of the scientific research and defines its theoretical and practical significance. Research methods, approbation of the work and its structure are also shown in the introduction.

The first chapter titled “The factors called forth the last German orthography reform” includes the factors that caused the reform, gives the analysis of the main principles of the German orthography, investigates its general theoretical problems, illuminates the history of the German orthography.

The second chapter named “The outstanding problems of the German orthography” introduces the purposes of carrying out the reform of the German orthography (1996), defines the difficulties of borrowings and their spellings and investigates the problems that occur in the process of transliteration of names, surnames and geographical names.

The basic results of the research are summarized in the conclusion and the list of the references is given at the end of the thesis.

Çapa imzalanıb: 17.04.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

НАИБА ЭЛХАН ГЫЗЫ ДЖАМАЛЗАДЕ

РЕФОРМА НЕМЕЦКОГО ПРАВОПИСАНИЯ 1996 ГОДА
И ПРОБЛЕМЫ НЕМЕЦКОЙ ОРФОГРАФИИ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015